

Л. М. Хрустик

ПРОБЛЕМА ВСТАВНИХ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА
ІНФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ

Хрустик Н. М. Проблема вставних морфем в українській мові та інфіксальний спосіб словотворення.

У статті йдеться про розв'язання дуже важливої й дискусійної проблеми виділення в українській мові особливого виду морфем — вставних афіксів, а також про інфіксальний спосіб словотворення.

Ключові слова: вставні афікси, морфемна будова, спосіб словотворення, словотвірний тип, українська мова.

Хрустик Н. М. Проблема вставних морфем в украинском языке и инфиксальный способ словообразования.

Статья посвящена очень важной и дискуссионной проблеме выделения в украинском языке морфем особенного вида — вставных аффиксов, а также инфиксальному способу словообразования.

Ключевые слова: вставные аффиксы, морфемная структура, способ словообразования, словообразовательный тип, украинский язык.

Khrustyk N. M. The issue of epenthetic morphemes in Ukrainian language and infix derivation method.

The article deals with a crucial and controversial issue of separating out infixes, morphemes of a special kind, and way of word-building with infixes in Ukrainian language.

Key words: infixes, morphemic structure, way of word-building, word-formative type, Ukrainian language.

Традиційна морфеміка заперечує існування в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, такого виду афіксів, як інфікси. Проте практика морфемного членування слів та вивчення дериваційного процесу, у якому формантом виступає особливий вид афіксів, спростовують цю точку зору, а також сам погляд на те, що собою становлять такі морфемні, як інфікси.

У мовознавчій науці загальноновизнаною є думка, за якою інфікси — це службові морфемні внутрісегментного характеру. Питання про те, якою саме є позиція інфіксів у слові, — спірне. На основі дослідження морфемної будови та творення слів у таких мовах, як кхмерська, латинська, литовська та деяких інших, у яких виділення внутрісегментних елементів не викликає ніяких сумнівів, склалося дві точки зору щодо ознак цього виду афіксів. Одна з них, більш поширена, полягає в тому, що інфікси — це афікси, які, утворюючи нове слово або словоформу, вставляються всередину кореня [1: 92; 3: 25; 4: 270; 6: 268—269]. За іншою точкою зору, інфікси — це морфемні, вставлені в корінь або основу [7: 195; 9: 211]. Окрім цих двох поглядів на місце інфіксів у структурі слова, є ще одна точка зору, яка заслуговує на особливу увагу. Належить вона дослідникові чеської мови Г. П. Нешименку, на думку якого вставні морфемні (термін “інфікс” мовознавець не вживає) вклинюються всередину основи. При цьому розрив структури мотивуючого слова, зазначає мовознавець, не є чітко фіксованим, оскільки внутрісегментні елементи можуть зустрічатися як між морфемами (на морфемному стику), так і всередині них, зокрема в корені або в суфіксі [5: 202]. Диференціальна ознака, за допомогою якої дослідник ідентифікує вставні морфемні, — позиція у слові. В усіх випадках словотворення зазначені афікси або проникають всередину мотивуючого слова між морфемами, нехтуючи обов'язковими для всіх слов'янських мов правилами поетапного приєднання морфем, або ж вклинюються всередину кореня чи суфікса.

Питання про вставні морфемні в українській мові, незважаючи на його велике теоретичне і практичне значення, майже зовсім не вивчене. Торкаючись цієї проблеми, дослідники, як правило, обмежуються фразою про те, що в українській мові інфіксів немає. Вивчаючи морфемну структуру дієслівних демінутивних утворень, В. О. Горпинич уперше в мовознавчій науці заявляє про існування в українській мові інфіксів: “Якщо за диференціальну ознаку інфікса визнати “знаходження всередині будь-якої морфемі”, а не лише кореневої, тоді морфи **-оньк-**, **-ус'-**, що знаходяться всередині інфінітивного суфікса

-ти, можна кваліфікувати як інфікси” [2:25]. На наявність в українському морфеміконі особливого виду афіксів указували у своїх попередніх дослідженнях ми [10 -12].

Зважаючи на важливість питання про існування вставних морфем в українській мові, розкриємо своє бачення порушеної проблеми, поділимося деякими спостереженнями та міркуваннями щодо наслідків виділення означених морфем.

В українській мові є групи дієслів та прислівників, які вирізняються серед інших слів своєю дещо незвичною структурою та особливостями творення. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що при творенні дієслів та прислівників зі значенням суб’єктивної оцінки, дієслів зі значенням сукупності ритмічно повторюваних однорідних актів, об’єднаних в один процес, народнорозмовних форм прислівників на **-ки** та прислівників зі значенням неповної ознаки в українській мові використовуються вставні морфемі. Їх диференціальними ознаками є позиція всередині суфікса та спосіб приєднання до мотивуючого слова шляхом вставляння в інший афікс або в основу.

Аналіз, проведений у межах досліджуваного матеріалу, дозволяє виділити такий набір вставних морфем: **-к-, -очк-, -оньк-, -ус’-, -усеньк-, -усічк-, -унечк-** (при творенні дієслівних демінутивів); **-к-** (при творенні народнорозмовних форм прислівників); **-от-** (при творенні дієслів зі значенням ритмічно повторюваних однорідних актів, об’єднаних в один процес); **-еньк-, -есеньк-, -ечк-, -ісіньк-, -к-, -оньк-, -очк-, -усіньк- (-юсіньк-)** (при творенні прислівників зі значенням суб’єктивної оцінки); **-уват-** (при творенні прислівників зі значенням неповної ознаки). До морфем, що вставляються всередину суфікса, належать афікси, якими творяться демінутивні дієслівні форми (переривається суфікс **-ти**) та стилістично марковані прислівники (переривається суфікс **-ачи(-ячи)**). Інші внутрісегментні елементи в процесі деривації вставляються всередину мотивуючої основи, обминувши її кінцеві афікси.

Вставні морфемі за значенням та структурою збігаються з відповідними омонімічними суфіксами. Така схожість свідчить про спільне походження цих двох видів афіксів та системність словотворчих засобів, зокрема про спорідненість дериваційних процесів, характерних для іменників, прикметників, дієслів та прислівників.

За функціональними ознаками вставні морфемі тотожні суфіксам зі значенням суб’єктивної оцінки та неповної ознаки, але сфера

їх вживання значно вужча. Пояснюється це тим, що функціонують внутрісегментні афікси лише в межах масиву вторинних дериватів. Мотивуюча база, з якою взаємодіють вставні афікси як словотворчі засоби, з погляду походження є тільки питомою. Існують також певні семантичні обмеження, зумовлені значенням мотивуючих слів. Таким чином, за допомогою вставних морфем утворюється відносно невелика кількість слів у масштабі української мови, але цілком достатня для того, щоб визнати існування в ній цього особливого виду афіксів і ще одного засобу словотворення.

Детальне вивчення шляхів, прийомів та словотворчих засобів, якими здійснюється деривація слів, призвело до появи в науковій літературі низки класифікацій способів словотворення. Способи словотворення, за І. І. Коваликом, — це структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів [8:26]. Незважаючи на певні відмінності, усі сучасні класифікації способів словотворення ґрунтуються на традиційній класифікації способів словотворення, яка бере початок у працях В. М. Троїцького. За цією класифікацією виділяються такі способи словотворення, як лексико-семантичний, лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний, морфемний та його різновиди (афіксальні способи словотворення, безафіксний спосіб словотворення, складання). До афіксальних способів словотворення уналежують відповідно такі способи, як префіксальний, суфіксальний, конфіксальний, постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, флексійний, префіксально-флексійний. Кожен із перелічених способів словотворення має свій словотворчий засіб. Скажімо, для префіксального способу словотворення — це префікси, для суфіксального способу словотворення — це суфікси, для конфіксального способу словотворення — це конфікси й т. д. Оскільки існування в українській мові такого виду афіксів, як вставні морфемі (інфікси), не визнається, то й про виділення інфіксального способу словотворення в жодній із сучасних класифікацій способів словотворення не йдеться. Утім, як відзначалось вище, в українській мові є особливий вид афіксальних морфем, які можна кваліфікувати як вставні афікси. Отже, існує інфіксальний засіб словотворення, а відповідно — й інфіксальний спосіб словотворення. Пор., напр., утворення таких слів: **їсти + -к- → їст-очк-и, почати + -оньк- → почат-оньк-и, стоячи + -к- → стояч-к-и, сидячи + -к- → сидяч-к-и, булькати + -от- → бульк-от-ати,**

гуркати + -от- → гуркот-от-ати, стільки + -ечк- → стіл-ечк-и, додолу + -оньк- → додол-оньк-у тощо.

За допомогою вставних морфем утворюються деривати дієслівних та прислівникових словотвірних типів.

Особливістю українського дієслівного словотворення є деривація слів за допомогою здрібніло-пестливих вставних афіксів. Відінфінітивні демінутиви представлені групою синонімічних словотвірних типів з такими вставними морфемами, як **-к-** (питки), **-оньк-** (люби- тоньки), **-очк-** (їсточки), **-ус-** (спатусі), **-усеньк-** (спатусеньки), **-усічк-** (спатусічки), **-унечк-** (спатунечки). Модифікаційні афікси вставляються у формотворчий суфікс **-ти**, розсікаючи його навпіл. Дієслівні демінутивні утворення використовуються у фольклорі, у творах художньої літератури (як правило, у белетристиці), у розмовному мовленні, при спілкуванні з дітьми. Словотвірні типи, за зразком яких творяться ці слова, у сучасній українській мові втратили свою продуктивність. Проте їх словотвірний потенціал зберігається. Для його реалізації є всі передумови: фонетичні, семантичні, морфотактичні.

Широко представлені в українській мові деривати дієслівного словотвірного типу зі словотвірним значенням 'сукупність ритмічно повторюваних однорідних актів, об'єднаних у єдиний процес', що утворюються вставним афіксом **-от-** (блискотати, булькотати, гуркотати, деркотати, муркотати). Означений засіб словотворення, взаємодіючи з мотивуючою основою, займає позицію перед її кінцевою морфемою, тобто вставляється всередину основи. Дослідники відзначають змістову подібність вставного афікса **-от-** з іменниковими суфіксами зі значенням збірності [8:208 -209].

До непродуктивних та нерегулярних в сучасній українській мові належить прислівниковий словотвірний тип, деривати якого утворюються вставним афіксом **-к-**, який надає їм відтінку розмовності (стоячки, сидячки). Дієприслівниковий суфікс **-ачи(-ячи)** мотивуючої основи прислівників переривається афіксом **-к-**. Прислівники з нейтральним значенням (мотивуючі) та зі стилістично обмеженою сферою вживання (похідні утворення) функціонують у сучасній українській мові паралельно. Пор.: **стоячи** і **стоячки**, **сидячи** і **сидячки**.

Синонімічною різноманітністю відзначаються прислівникові словотвірні типи, деривати яких утворюються вставними афіксами. Більшість із них складають малопродуктивні відадвербатовані модифікаційні словотвірні типи зі значенням суб'єктивної оцінки та такими формантами, як **-еньк-** (тепленько), **-есеньк-** (частесенько),

-ечк- (трошечки), **-ісіньк-** (однаковісінько), **-к-** (трошки), **-оньк-** (додолоньку), **-очк-** (додомочку), **-усіньк-**(-юсіньк-) (ріднюсінький). Слова, які продукуються за зразком названих вище словотвірних типів, головним чином, функціонують у сфері розмовного мовлення або в творах художньої літератури, де вони використовуються з метою стилізації під народну розмовну мову.

Високою продуктивністю та регулярністю характеризується прислівниковий словотвірний тип зі значенням неповної ознаки та вставним афіксом **-уват-** (далекувато, ранувато, холоднувато).

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що вставні морфемі — продуктивний словотворчий засіб, на якому в українській мові ґрунтується ще один афіксальний спосіб словотворення, який можна назвати інфіксальним. З дією вставних афіксів пов'язане функціонування низки дієслівних та прислівникових словотвірних типів, значна частина яких становить національну специфіку українського словотвору.

1. Головин Б. Н. Введение в языкознание: учеб. пособ. для филолог. / Б. Н. Головин. — [4-е изд., испр. и доп.]. — М.: Высш. шк., 1983. — 231 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навч. посіб. / В. О. Горпинич. — К.: Вища шк., 1999. — 207 с.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование: учеб. пособ. / Е. А. Земская. — М.: Просвещение, 1973. — 304 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник / Ю. О. Карпенко. — К.: Академія, 2006. — 336 с.
5. Нешименко Г. П. О понятии вставной морфемы / Г. П. Нешименко // Исследования по славянскому языкознанию. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — С. 201-209.
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение: учебн. для студентов филологич. спец. высш. педаг. учебн. завед. / А. А. Реформатский. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 536 с.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
8. Словотвір сучасної української літературної мови: монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх — К.: Наук, думка, 1979. — 406 с.
9. "Українська мова". Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
10. Хрустик Н. М. До проблеми вставних морфем в українській мові / Н. М. Хрустик // Філологічні дослідження: зб. наук. пр. з нагоди 80-річчя члена-кореспондента НАН України, докт. філол. наук, проф. Юрія Олександровича Карпенка. — Одеса: Одеськ. нац. ун-т імені І.І. Мечникова, 2009. — С. 219-224.

11. Хрустик Н. М. До проблеми вставних морфем у прислівниках /Н. М. Хрустик // Записки з українського мовознавства: зб. наук. пр. — Одеса: Астропринт, 2009. — Вип. 18. — С. 225-231.

12. Хрустик Н. М. Про перервані морфи та інфікси в українській мові / Н. М. Хрустик // Записки з загальної лінгвістики: зб. наук. пр. — Одеса: Астропринт, 1999. — Вип.1. — С. 43—48.